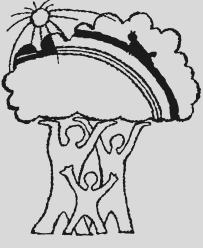

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ रांगोळी चित्र

व अंक मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु. २००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

‘पालकनीती परिवार’

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्णे रस्ता, पुणे-४११००४.

☎ -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १३ वे अंक १३ वा

१६ एप्रिल २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

मला आत्यंतिक आवडणारी एक गोष्ट या अंकात सांगायला हवी. अफलातून अलमारीची गोष्ट*. एका राजाकडे ही काचेची अफलातून अलमारी असते. तिच्यासमोर उभं राहून आपण काही मागितलं तर ते मिळायचं. अगदी काहीही! मात्र काही घेतलं तर काहीतरी परत ठेवावं असा नियम होता. राजा हा नियम अगदी न विसरता पाळत असे. एकदा राजा गावाला गेलेला असताना ती अलमारी चोरीला गेली. चोरांनी लांब जंगलात जाऊन त्यातून सोन्याच्या मोहरा काढायला सुरुवात केली. एकापाठोपाठ एकेकजण पोतंपोतं मोहरा काढत सुटला. त्यांना इतकी घाई झाली होती की परत काही ठेवायचं असतं याची त्यांना मुळी आठवणच राहिली नाही. नुसते सगळे मोहरा काढत सुटले..ना जेवण ना खाण ना झोप..नुसतं उचल पोतं की फेक, उचल की फेक. प्रत्येकाचा एकेक ढीग झाला. शेवटी वेड लागल्यासारखी स्थिती झाली, दुसरं काही दिसेना की सुचेना. त्यांच्या म्होरक्यानं वैतागून शेवटी त्याचा हातोडा घातला अलमारीवर. खळखळून फुटली ती. आणि सारे चोर मोहरांच्या ढिगावर मरून पडले.

हे कळल्यावर राजाला फार वाईट वाटलं. तो म्हणाला, “अरेअरे, अलमारीत परत काहीतरी ठेवायला विसरले वाटतं सगळे! नाहीतर ते असे मेले नसते.” राजानं ते सारे तुकडे गोळा करून त्यांचा पृथ्वीचा गोल बनवला. त्यावर सारे खंडही काढले. ते पाहिल्यावर साऱ्यांच्या लक्षात आलं की आपली पृथ्वीदेखील अशीच आहे. आपण मागू ते आपल्याला देणारी.

ही गोष्ट लहान मुलांना सांगता येते हे जरी खरं असलं तरी ती मोठ्या माणसांसाठीचीच गोष्ट आहे, हे काही मुद्दाम सांगायला नको.

या गोष्टीतला संदेश जगणारे उडुपीचे श्रीकुमार यांची ओळख शाश्वत जीवनशैलीकडे या लेखात करून देत आहोत.

तशीच आणखी एक ओळख आहे. सगळ्या सृष्टीचा विचार करत असता एका जीवमात्राच्या वाट्याला जितकं येईल तेवढं आपल्याला आनंदानं जगायला पुरतं, याचा वस्तुपाठ देणाऱ्या पुण्याच्या हेमा सानेबाईंची एक सहज आणि साधं जगणं / किती क्वचित, किती आश्चर्यकारक!

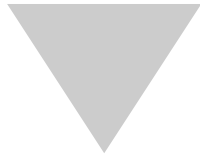
या लेखात.

याशिवाय असर क्या होता है,

माझ्या बापानं केला नाही पेरा, तर काय खाल धतुरा?

आणि शब्दबिंब

*पूर्ण कथा शैक्षणिक संदर्भ अंक ११ मध्ये पहा.

सं वा द की य

शाश्वत जीवनशैलीकडे

टी. विजयेन्द्र

केरळमध्ये एका कम्युनिस्ट युवक-गटाने श्री.नारायणभाई देसाई यांच्या 'गांधीकथा'चा एक कार्यक्रम आयोजित केला होता. गांधीविचार समजावून घेण्याचा हा प्रयत्न मोठा वेधक होता. संध्याकाळी तीन तास नारायणभाई देसाई गांधीबद्दल हिंदीमधून सांगत. ते भाषण भाषांतरित करून इंग्रजी आणि मल्याळमधून ताबडतोब एफ.एम. रेडिओवरून प्रसारित होई. त्यामुळे घरोघरी, कामाच्या जागी, मोबाईलवरून सुद्धा ते ऐकलं जाई. दिवसभरात वेगवेगळ्या कार्यकर्त्यांच्या भेटी होत. ते आपापल्या कामाबद्दल मांडणी करत. इथं ज्या कामांची ओळख झाली, त्यापैकी उडुपीचे श्रीकुमार यांनी केलेली मांडणी मनात ठसा उमटवून राहिली. जे. सी. कुमारप्पा यांच्या 'इकॉनॉमी ऑफ पर्मनन्स' या पुस्तकाच्या आधारे त्यांनी शाश्वत जीवनशैलीबद्दल अतिशय सुंदर मांडणी केली होती. अगदी प्रामाणिक आणि मनाला भिडणारी होती. त्यात विचारांची स्पष्टता आणि भविष्याबद्दलची कळकळही होती. शिबिराच्या आयोजकांपैकी एक, सहदेवन, आणि श्रीकुमार हे दोघांनी 'सांगत्य' या उडुपी इथल्या संस्थेचं काम करतात. आपल्या वागण्यानं पृथ्वीवरच्या काही संसाधनांचा नाश होतो, तो टाळावा आणि शक्य असेल तितकी निसर्गस्नेही जीवनशैली ठेवावी; शेतजमिनीची सुपीकता वाढवावी, तिची स्थिति सुधारावी, या दिशेनं या संस्थेचे प्रयत्न चालू आहेत. म्हणजे तसं जगून पाहण्याचाच हा प्रयत्न आहे. उडुपीच्याजवळ नक्रे या गावात सांगत्यची शेतजमीन आहे. गेली काही वर्षं श्रीकुमार तिथे राहताहेत, शेती करताहेत. बाकीचे विश्वस्त जमेल तसतसे येऊन यात सहभागी होतात, हातभार लावतात. पर्यावरणाच्या पालकत्वाचा त्यांचा हा प्रयोग पालकनीतीच्या कक्षेबाहेरचा नाही, असा विश्वास आम्हाला वाटतो, म्हणूनच श्रीकुमारचे एक जवळचे मित्र आणि 'सांगत्य'चे एक विश्वस्त टी. विजयेन्द्र यांना आम्ही त्याबद्दल लिहिण्याची विनंती केली.

श्रीकुमार - माझा जिवाभावाचा मित्र, अत्यंत मुळापासून विचार करणारा, शाश्वत जीवनाचा विचार प्रत्यक्ष आयुष्यात आणणारा. शाश्वतता या तत्त्वाभोवती त्यानं स्वतःचं जगणं गुंफलेलं आहे आणि सहृदयता हा त्याचा स्थायीभाव आहे. आता याची बीजं बालपणापासून त्याच्यात असतीलही, जाणत्या वयात त्यानं त्याचा खरा अंगीकार केलेला आहे. आपण त्याची रीतसर ओळखच करून घेऊया.

श्रीचा जन्म कर्नाटकातल्या उडुपी इथला. ही चार भावंडं. मोठी बहीण इंजिनीअर, धाकटी डॉक्टर. धाकटा भाऊ उडुपीत व्यवसाय करतो. उडुपीच्याच शाळेत शिकून श्रीनं १९८१ साली मंगळूरच्या 'कर्नाटक रिजनल इंजिनीअरिंग कॉलेज' (KREC) मधून पदवी घेतली. आय.आय.टी. दिल्ली इथून फायबर सायन्सेस अँड टेक्नॉलॉजी असा एका वर्षाचा पदव्युत्तर डिप्लोमा केला. नंतर ओएनजीसी, मुंबईच्या ऑईल रिगवर काम केलं. (श्री म्हणतो, की जे काम मुळी करूच नये, त्याचा अनुभव घेतला!) परत येऊन इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑव्ह सायन्स, बंगलोर इथं त्यानं पीएच.डी. चा अभ्यास सुरू केला. ९५ साली पीएच.डी. पूर्ण केली.

बंगलोरला शिकत असताना काही मित्रांच्या चाकोरीबाहेरच्या कामांकडे त्याचं लक्ष गेलं. समाजगटांमध्ये धार्मिक सुसंवाद असावा, खऱ्या विकासाकडे देशाची वाटचाल व्हावी यासाठी ते काम करत असत. यातून त्याची नर्मदा आंदोलनाशी ओळख झाली. काही दिवस तो नर्मदा खोऱ्यात राहिला. विकासाच्या प्रकल्पांमुळे कोणता विकास होतो, त्याची फळं कोण चाखतं आणि त्याची किंमत कोण देतं हे तिथं त्याला प्रथमच पाहायला मिळालं. पुढं त्यानं साधं आयुष्य जगायचं, नैसर्गिक साधनसंपत्ती अगदी आवश्यक तेवढीच वापरायची, तिची उधळमाधळ होऊ द्यायची नाही- असं ठरवलं, त्यावर नर्मदा खोऱ्यात जे पहायला मिळालं त्याचा मोठा प्रभाव होता.

नंतर त्यानं KREC मध्ये शिकवलं. १९९९ सालच्या उन्हाळ्यात आण्विक शस्त्रास्त्रांच्या विरोधात शांतीमोर्चा निघाला होता- पोखरण ते सारनाथ- त्यात श्री सहभागी झाला. या दरम्यान त्याला 'संपूर्ण क्रांती विद्यालया'तील मंडळी भेटली. हे 'संपूर्ण क्रांती विद्यालय' गुजराथमधल्या वेडळी गावात आहे. ही काही नेहमीसारखी शाळा नाही. इथं जगभरातून माणसं येतात, आपल्याला जे काही शिकावंसं, शिकवावंसं वाटत असेल ते शिकतात, शिकवतात. सर्व वर्गजाणिवा विसरून- बाजूला टाकून जगण्यासाठी, काम करण्यासाठी या विद्यालयात संधी असते. २००० साली नोकरी सोडून श्री इथं आला, देशभरातल्या आंदोलकांशी त्याची गाठ पडली. इथं काम करता करता तो या विद्यालयाचा एक भागच होऊन गेला. आता तो विद्यालयाचा विश्वस्तही आहे.

लोकांना 'अहिंसक आंदोलन' शिकवण्यासाठी या विद्यालयाचा पाया घातला गेला. त्याला एक पार्श्वभूमी होती. १९७०-७२ मध्ये जयप्रकाश नारायणांनी 'संपूर्ण क्रांती'साठी आंदोलन चालू केलं, त्यात सामील होण्याची हाक तरुणांना

दिली- तरुणांनी प्रतिसाद दिला, पण त्यांची आवश्यक ती पूर्वतयारी झालेली नव्हती. त्यातून अशा विद्यालयाची गरज अधोरेखित झाली. ज्या मूल्यांवर श्रद्धा ठेवून संपूर्ण क्रांती घडवायची, त्या मूल्यांचा अंगीकार सर्वप्रथम क्रांतीच्या पाईकांनी करायला हवा; वैयक्तिक आयुष्यात आणि मनोवृत्तीतदेखील तो हवा. तरुणांच्या मनोवृत्तीत हा बदल घडवून आणायला जे सुयोग्य वातावरण आवश्यक होतं, ते निर्माण करायचा पाया या विद्यालयानं घालायचा ठरवला. वर्गविहीन, जातीविहीन, समताधिष्ठित जगाचं स्वप्न या क्रांतीनं पाहिलं- ते प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न इथं केला गेला. विद्यालयाच्या छोट्याशा विश्वात शोषणविरहित जीवनशैली आणण्याचा हा प्रयास होता. शोषण निसर्गाचंही नको आणि मानवाचंही नको. प्रेम, सहकार्य यांवर आधारलेली प्रामाणिक अन् निर्भय अशी जीवनशैली हवी! जात-धर्म-पंथ-प्रदेश-लिंग या कशाचाही फायदा न घेणारी आणि या कशामुळेही शोषण न करणारी जीवनशैली! नंतरच्या आयुष्यात श्रीकुमारच्या मनात उपजलेली जगजीवन-जाणिवेची संकल्पना इथल्या अनुभवातूनच जन्माला आलेली असावी.

‘सांगत्य’

२००१ साली श्री परत बंगलोरला आला. त्यानंतर एक वर्षभर त्यानं सेंटर फॉर ॲप्लिकेशन ॲव्ह सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी टू रूरल एरियाज (ASTRA) (IISc बंगलोर) इथं काम केलं. २००४ साली उडुपीला परत आल्यावर त्याच्या डोक्यात एकच चक्र फिरत होतं- निसर्गाचं आणि समाजाचं कुठल्याही प्रकारे शोषण न करता कसं जगता येईल- समाजाला आणि निसर्गाला काहीतरी देत राहून हे साध्य करता यायला हवं. शिवाय हे करताना समाजाकडे पाठ तर कधीही फिरवायची नाही...या विचारातून ‘सांगत्य’ या संस्थेचा जन्म झाला.

सांगत्यची कल्पना मित्रांसमोर मांडताना श्रीकुमारनं म्हटलं होतं- “मला वाटतं आपण एका आदर्श कल्पनेपासून सुरुवात करावी. मला हे एक कस्यून असावंसं वाटतं. मानवाला जगण्यासाठी आणि विकासासाठी जे काही आवश्यक आहे, ते आता पर्यावरणातून आपोआप मिळेल अशी परिस्थिती नाही. आपल्या आजच्या गरजा भागण्यासाठी औद्योगिक उत्पादन, विनिमय आणि सेवा गृहीत धराव्या लागतात. मात्र या सर्वांनी सर्व मानवजातीला कधीही समान संधी दिलेल्या नाहीत. सन्मानानं आणि स्वतंत्रपणानं जगण्यासाठी जी संसाधनं गरजेची आहेत, ती प्रत्येकाला मिळण्याची या समाजव्यवस्थेत आणि या जीवनपद्धतीत शक्यताच नाही. इथली सत्ता अन संपत्ती काहींच्या हातात एकवटलेली असल्यानं शोषण हा इथला स्थायीभाव होऊन गेला आहे. ज्या कुणाला इथं

काहीएक सुखाचं समाधानाचं जीवन लाभतं, त्यांना ही समाजव्यवस्था टिकवून धरावीशी वाटते; मग त्याबरोबर विषमता टिकली, वाढली तरी बेहतर! आपल्या या समाजव्यवस्थेमध्येच अन्याय गुंफलेला आहे. समाजात प्रचलित असलेली काही मूल्यं हा अन्याय घेऊन येतात. काहीही बदल घडवायचा असेल तर ही मूल्यं आपल्याला मुळापासून बदलावी लागतील.

श्री बरोबर शेतात काम करणं हा एक अनोखा अनुभव आहे. शेतातील वाफ्यांच्या भोवती चालताना चुकूनसुद्धा पाय वाफ्यावर पडणार नाही, मशागत केलेली माती आपल्या वजनानं दबणार नाही याची तो आवर्जून काळजी घेतो. शेतात किंवा वाफ्यात एखादा दगड दिसला तर तो हळुवारपणे उचलून प्रेमानं बांधावर नेऊन ठेवतो. नुकतंच पेरलेलं बी अंकुरलेलं पाहून, त्यावर मायेचा हात फिरवताना त्याला जो आनंद होतो, तो पाहताना आपल्या डोळ्यात पाणी उभं राहावं. त्यानं मेहनतीनं तयार केलेल्या वाफ्यातली जमीन भुसभुशीत आणि जैवभारानं समृद्ध असते, आपलं पूर्ण बोट सहज स्तेल इतकी ! असं वाटतं की वाफ्यात काठी टेकून थोडा वेळ उभं राहिलं तर काठीलाही पानं फुटतील!

आपल्याजवळ असलेलं सर्व काही दुसऱ्याबरोबर वाटून कसं वापरता येईल यासाठी श्री डोळस प्रयत्न करतो. मग ते आपल्या झाडाचे फणस-कोकम असोत, विहिरीचं पाणी असो, घरातली भांडी किंवा इतर घरगुती अवजारे असोत. या देवाण-घेवाणीतून त्यानं सर्वांशी अतिशय आपुलकीचं नातं निर्माण केलं आहे. या कामात तिथं मनुष्यबळ कमीच पडतं आहे, तरी त्याबद्दल एका अक्षराची तक्रार न करता तो आपल्याला पटलेल्या दिशेनं एक एक पाऊल नेटानं टाकत चालला आहे. तुम्ही आलात तर तुमच्याबरोबर, नाहीतर तुमच्याशिवाय.

माधव सहस्रबुद्धे

आपला हा नवा समाज प्रेम, मैत्रभावना, स्वातंत्र्य, सत्य, अहिंसा, न्याय, समता या मूल्यांवर आधारित असेल. स्पर्धा अन सत्तेला त्यात स्थान नसेल. या आणि अशा बदलांना योग्य असं वातावरण आपल्या समाजात आपल्याला निर्माण करावं लागेल. एकमेकांबद्दलचा आदर, विश्वास, प्रेम अन सहकार्यावर आधारलेले परस्परसंबंध असावे लागतील. स्वातंत्र्य अबाधित ठेवून प्रत्येकाच्या विकासाला वाव मिळायला हवा. स्वातंत्र्याचा आदर तर सतत करायलाच हवा, त्याची किंमत ओळखायला हवी. जात-पंथ-धर्म-लिंग यामुळे कोणा व्यक्तीला, कोण्या प्रसंगात काही भलं वा बुरं कधीही भोगावं लागू नये. अगदी कामाची वाटणीसुद्धा समताधिष्ठित असावी. समाजात गरजेची असतात ती कष्टाची कामं सर्वांनी वाटून घ्यावीत, अर्थात वय आणि शारीरिक दुर्बलता यांचा विचार करूनच. नैसर्गिक संसाधनं टिकावीत, म्हणून इथल्या शेतात बाहेरून काही अनैसर्गिक सामग्री आणून न टाकता पिकं घ्यावीत. इथल्या जमिनीची प्रत सुधारावी, त्यात आवश्यक असणाऱ्या जैविक घटकांचं

प्रमाण वाढवावं, जमिनीतील पाण्याची पातळी/उपलब्धता वाढवावी आणि नंतर पुरेसं पीक येण्याकडे लक्ष द्यावं. हळूहळू आपली ऊर्जेची गरज नूतनक्षम संसाधनांमधून भागेल, भागावी या दिशेनं आपल्याला जायचं आहे. या जमिनीमध्ये जैविक भारवाढीसाठी आवश्यक / आधारभूत गोष्टी वाढणं हीच शाश्वत दिशा आहे. या संसाधनांचं संवर्धन होण्याच्या दृष्टीनं आपण स्थानिक लोकांशी, शिवाय अशाच दिशेनं प्रयत्न करणाऱ्यांशी सहकार्य करावं. 'Think globally, act locally' ही पर्यावरणवाद्यांची घोषणा आता अजिबात पुरेशी नाही. आता विचार आणि कृती दोन्ही स्थानिक तर हवेतच पण ते जागतिकही हवेत.

न्यायाधारित समाजासाठी एक आदर्श जीवनशैली असणं जसं नैतिकदृष्ट्या महत्त्वाचं आहे, तसंच दुनियाभरात काय चालू आहे तिकडे लक्ष ठेवणंही गरजेचं आहे. अन्यायाकडे झुकणाऱ्या काही दिशा/ लक्षणां सतर्कपणे ओळखून त्यांना विरोधही करायला हवा. विधायक कामाईतकंच हेही महत्त्वाचं आहे.

अन्यायाला विरोध करण्याचे प्रसंग वारंवार उद्भवतात. पण असा राजकीय विरोध करणं हे अनेकांच्या रोजीरोटीवर टाच आणू शकतं. त्या

जबाबदारीपासून आंदोलकांना मुक्ती मिळाली तर ते अधिक मोकळेपणानं हे काम करू शकतील. अशा मुक्त लोकांचा मुक्त समाज पुरेसा मोठा असेल, तरच त्यांना त्यांच्या बुद्धी-शक्ती-वेळ यांचा उत्तम उपयोग करण्याची खरी संधी मिळेल.

आपल्या शेतावरच्या कामाच्या फक्त रामरगाड्यात न अडकता प्रत्येकाला अधिक समृद्ध जीवन जगता यावं हा आपला प्रयत्न असेल." 'सांगत्य' ही कल्पना प्रत्यक्ष आणायला सुरुवात झाली ती उडुपीमध्ये श्री आणि त्याचे आणखी एक मित्र विनय यांची भेट झाल्यावर. मुंबई आय.आय.टी.मध्ये इलेक्ट्रीकल इंजिनीअरिंग आणि नंतर एम.आय.टी.मध्ये पी.एच.डी. केल्यावर लवकरच विनय भारतात परत आला होता. तिकडे तो 'आशा फॉर एज्युकेशन'च्या कामात सहभागी होता. उडुपीजवळ दोघांनी शेतजमीन शोधायला सुरुवात केली. कारकळपासून १० कि.मी.वर एक छान जागा सापडली. ६ एकरांची. त्यातली ३ एकर भातशेती, उत्तर सीमेवर लहानशी नदी, दक्षिणेला २ एकर जंगल-डोंगरावरती. एक विहीर आणि एक छोटंसं घर बांधलेलं. नारळ, फणस, काजू, आंबा, कोकम, सावर अशी चाळीसेक झाडं. सात मित्रांनी एकत्र येऊन सांगत्यसाठी ही जागा विकत घेतली.

ऊष्मगतिकी

ऊष्मगतिकी - थर्मोडायनामिक्स हा श्रीचा आवडता विषय. ऊष्मगतिकीच्या तत्त्वांनुसार तो पर्यावरणाचा विचार मांडतो.

“पृथ्वीवर बाहेरून येणारी एकच गोष्ट आहे- सूर्यप्रकाश. ह्यातल्या काही सूर्यप्रकाशाचं ऊर्जेत रूपांतर होतं आणि उरलेला किरणांच्या रूपात बाहेर टाकला जातो. जी ऊर्जा तयार होते, त्यातली काही वनस्पतींमध्ये साठवली जाते, काही ऊर्जा वारा आणि पाऊस या रूपाने उपयोगी पडते. वाऱ्याच्या आणि पावसाच्या संदर्भात आपण काहीच करू शकत नाही. जे थोडंफार करू शकतो, ते आहे वनस्पतींकडून मिळणाऱ्या जैवभारासंदर्भात आणि खनिज रूपाने साठवलेल्या ऊर्जेसंदर्भात. खनिज ऊर्जा वापरायची आपली पद्धत म्हणजे मुख्यतः पेट्रोल-डिझेल वापरून वाहतूक करणं आणि कोळसा वापरून वीज निर्माण करणं. एका प्रकारच्या ऊर्जेचं दुसऱ्या ऊर्जेत रूपांतर करताना पुष्कळशी ऊर्जा वायाच जाते. उदा. पेट्रोल वापरून वाहन चालवताना त्या ऊर्जेतला २०-२५% भाग यांत्रिक ऊर्जेत रूपांतरित होतो आणि उरलेल्या मोठ्या भागाचं रूपांतर ऊष्णतेत होतं. कोळशाची वीज करताना १५-१७% भागाची वीज होते, आणि उरलेल्या भागाची ऊष्णता. रूपांतरादरम्यान तयार होणारी ही सारी ऊष्णता पृथ्वीचं तापमान वाढवते. म्हणजे प्रत्येकच रूपांतर थोडक्या कामासाठी खूप जास्त ऊर्जा वाया घालवतं. ते नेहमी अकार्यक्षमच असतं, असं म्हणावं लागेल. पण याचा मुळीही विचार न करता आपण अधिकाधिक वेगानं ऊर्जारूपांतर आणि ऊर्जावापर वाढवत सुटलो आहोत. जी ऊर्जा साठवायला पृथ्वीला काही लाख वर्षं लागली होती, ती आपण गेल्या काहीशे वर्षांत संपवली आहे. खनिज ऊर्जा तयार करण्याची पृथ्वीची क्षमता काही अमर्याद नाही, ती आपल्या व्यवहारामुळे/ हव्यासामुळे कमी होत चालली आहे. आणि त्याची किंमत आधी

गरिबांना मोजावी लागणार आहे. अजूनही आपली अर्थव्यवस्था पर्यावरण नष्ट करण्याच्या उद्योगालाच बक्षीस देते आणि पर्यावरणाचं संवर्धन कुणाला परवडत नाही!”

श्रीनं त्याच्या स्वतःच्याच कॉलेजात, KERC मध्ये, शिकवायला सुरुवात केली. तरुण मुलांच्या शिकण्याच्या क्षमता, त्यांना त्यांच्या भविष्याबद्दल वाटणाऱ्या चिंता, व्यावहारिक जगाशी कसं वागावं याबद्दलची भीती ह्या सगळ्यासकट त्यानं तरुणाई जाणून घेतली. त्याचा विषय आणि शिकवण्याचं कौशल्य त्यानं आत्मसात केलं. तो उत्तम शिक्षक झाला, तो सातत्यानं शिकतही राहिला.

KERC मध्ये M.Tech करणाऱ्या केमिकल इंजिनियरिंगच्या विद्यार्थ्यांना थर्मोडायनामिक्स शिकवताना शाश्वततेशी असलेला त्याचा संबंध श्री मुलांपर्यंत पोचवत राहतो. प्रत्येक तासाला पाचतरी मिनिटं या विषयावर चर्चा होतेच. शिवाय त्याचं बोलणं आणि त्यानुसार साधं जगणं मुलांना डोळ्यापुढं सतत दिसतं. त्यामुळेही त्याचं बोलणं अधिक परिणामकारकारक होत असावं. आजही त्याचा सल्ला घेण्यासाठी अनेक व्यावसायिक त्याला शेतावर फोन करतात. विद्यार्थी तर करतातच. त्याच्या बरोबर त्याच्या शेतावर राहण्यासाठी त्याचे विद्यार्थी चार-दोन दिवस, तर काही महिना-महिना येतात.

मुलांनी केलेलं काम, प्रकल्पाचे अहवाल, अगदी नेहमीच्या परीक्षांचे पेपर तपासतानाही, विद्यार्थ्यांना सुधारण्यास मदत व्हावी म्हणून तो अत्यंत विस्तारानं त्यावर टीपा लिहितो. रात्ररात्र त्यात घालवतो. मग विद्यार्थ्यांचा तो अत्यंत आवडता शिक्षक आहे, यात काही नवल नाही. त्याची ही संवेदनशील दृष्टी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोचतेच.

‘सांगत्य’मध्ये येणाऱ्यांचं स्वागत अगदी सहज होतं. पाहुणा आरामात आहे ना इकडे श्रीचं लक्ष असतं. तो शांतपणे तुम्हाला शेती-जमीन दाखवेल, सध्या काय चालू आहे ते दाखवेल, तिथल्या अडचणी-प्रश्न-चिंता याबद्दल सांगेल. तुम्ही तिथे रुळलात आणि तुमची इच्छा आहे असं दिसलं तर एखादं कामही सांगेल.

तो स्वतः उत्कृष्ट स्वयंपाक करतो. उरकून टाकणं हा त्याचा स्वभावच नाही. अगदी वाटण-घाटण करून खास पदार्थसुद्धा निगुतीनं सुंदर बनवतो. त्यात कधी घरचा नारळ असतो, तर कधी शेतावरच्या भाज्या-तांदूळ असतात.

तो काही शेतकरी कुटुंबातून आलेला नाही. वाचन आणि दृष्टिकोन यातूनच त्याचा शेतीतला रस तयार झालाय. श्री संपूर्ण क्रांती विद्यालयात गेला, तिथं थोडी शेती होत असे. तेव्हा तो चाळिशीत होता, आणि प्रत्यक्ष जमीन घेईपर्यंत आणखी सात वर्षं मध्ये गेली. शेतीचा अनुभव त्यानं स्वतःच शेती करताकरता मिळवलाय. संवेदनशील मन, नवनवीन गोष्टी शिकण्याची इच्छा आणि क्षमता, शेजारपाजाऱ्यांशी लगेच जुळणारं नातं, त्यांना आपलेपणानं केलेली मदत या सगळ्यातून श्रीचं शेती करणं आणि जगणं वाहांत आहे.

सजीवांना लागणारं अन्न केवळ वनस्पतीच तयार करू शकतात. केवळ अन्नच नव्हे तर इतर गरजा भागवण्यासाठी लागणारा कच्चा

मालही केवळ वनस्पतीच निर्माण करू शकतात. तरीसुद्धा आपण त्यांचं महत्त्व जाणलेलं नाही. त्या टिकून राहतील इकडे पुरेसं लक्ष दिलेलं नाही.

मी सांगत्यमध्ये अगदी काहीच म्हणजे, साताठ दिवसच राहिले होते. त्यात माझ्या मनात भरून राहिलेली गोष्ट होती ती, श्रीकुमार नावाच्या माणसाचं अत्यंत डोळस तरीही साधं-सरळ असणं आणि तसंच वागणं. त्या काळात त्यांना कॉलेजच्या मुलांचे बरेच पेपर तपासायचे होते. प्रत्येक ठिकाणी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधून ते तपासण्याची त्यांची पद्धत असल्यानं त्यांना एरवी कॉलेजच्या प्रोफेसरांना लागतो त्याच्याहून खूपच जास्त वेळ लागायचा, त्यामुळे दिवसरात्र काम सुरू होतं. आम्हीही ते जरा इकडे तिकडे रमलेले दिसले, की दहावी-बारावीच्या विद्यार्थ्यांना घरातले दटावत असतात तसे कामाकडे ढकलत होतो. अर्थात दिवसभर शेतात काम होतंच. चारपाच विद्यार्थी काम करायला, सरांच्या सोबत राहायला आलेले होते.

हा माणूस अक्षरशः प्रचंड कष्टाळू आहे, पण नुसताच कष्टाळू नाही, त्याचं जगण्यावर, मातीवर, आसपासच्या कुणाही माणसावर कमालीचं प्रेम आहे. सहदेवनची दोन मुलं त्यावेळी आलेली होती. ती तर लाडकी भाचरंच. त्यांचे लाड होते. विद्यार्थ्यांकडे सजग लक्ष होतंच. त्यांना मोकळीक होतीच, पण स्वतःसोबत घेऊन घामटं निघेपर्यंत काम होतं. शेजाऱ्यांशी तर ते इतकं समजूतदार वागत की ‘अशा माणसाला काय कुणीही फसवणारच’ असले सोपे निष्कर्ष काढून आमच्यासारखे पाहुणे मोकळे होत होते. पण थोडं शांतपणानं पाहिलं की जाणवायचं, की तो बावळट भोळेपणा नाहीय, ती समज आहे, इतरांना बदलवून टाकण्याची त्यात क्षमता आहे.

सांगत्यमध्ये आलेल्यांना अकिरा कुरुसोवांची ड्रीम्स (विशेषतः भाग ८, पाणचक्यांचा गाव,) ही फिल्म बघायला मिळते. (वाचकांनीही ही फिल्म मिळवून पाहावी, अशी या निमित्तानं विनंती.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Dreams%281990%29> आपल्या म्हणण्याचं सार असलेली ती फिल्म आहे, असं श्रीकुमारना स्वतःलाच वाटतं, त्यामुळे एक दिवसतरी त्यांच्याच संगणकावर ती लागते आणि खोलीभर बसून सगळे बघतात, नंतर अर्थातच मोठी चर्चा. एका संध्याकाळी जेवणानंतर गप्पागाणी झाली तेव्हा श्रीकुमारनं भाचरांच्या आग्रहानं गाणं म्हटलं. आ चलके तुझे मैं लेके चलू एक ऐसे गगन के तलें.... अगदी साधेपणानं, प्रोजेक्शन वगैरे म्हणतात तसलं काही त्यांच्या आवाजात कुठेच नव्हतं, तरीही त्यातून एक गोष्ट प्रतीत होत होती, अत्यंत प्रांजळ खरेपणा! या माणसाचं अस्तित्वच या प्रांजळपणावर उभं आहे, त्याकडे ज्या कुणाचं लक्ष वेधलेलं असेल त्याला ते दिसल्याशिवाय राहात नाही.

संजीवनी कुलकर्णी.

केवळ पारंपरिक शेती किंवा सेंद्रिय शेती ही आजच्या प्रश्नांवरची उत्तरं नाहीत, हे खरं म्हणजे आपल्याला एव्हाना उमजलेलं आहे. पृथ्वीचा

तुलनेन लहानसा भागच शेतीसाठी वापरता येण्याजोगा आहे. दोनेक हजार वर्षांपूर्वीपासून माणसं अन्नासाठी शेतीवर अवलंबून राहू लागली, त्यापूर्वी जंगलं, दलदलीचे प्रदेश, गवताळ जागा, नद्या-तळी या सगळ्यातून अन्नाचा पुरवठा होत असे. पण शेतीतून मिळणारं अन्न अधिक टिकाऊ असल्यानं, त्यावर माणूस जास्त जास्त अवलंबून राहू लागला. त्यासह लोकसंख्याही वाढली. हळूहळू दलदलीचे प्रदेश आणि गवताळ प्रदेश त्यानं शेतीखाली आणले. गेल्या शंभर वर्षांत ह्यात प्रचंड वाढ झालेली आहे. १९२१ साली हरित क्रांती झाली, शेतीचं उत्पन्न वाढलं आणि त्याच्या बरोबरीनं लोकसंख्याही वाढली. आज लोकसंख्या सात अब्जांच्या वर गेली आहे आणि हरित क्रांतीला पायाभूत असणारं खनिज तेल संपत चाललं आहे. जमिनीचा कस कमी झाला आहे, गवताळ वा दलदलीचे प्रदेश दिसेनासे झालेत, आपल्याला पुरेसं अन्नपाणी

निरंतर मिळण्याची शक्यता अंधुक होते आहे. एका दुष्टचक्रात आपण अडकलो आहोत. हे असंच चालू राहिलं तर पर्यावरणाचा विनाश आणि परिणामतः प्रचंड दुष्काळ पुढं वाढून ठेवलेला आहे. पृथ्वीवरची परिस्थिती पुन्हा पहिल्यासारखी करायला हवी आहे, दुसऱ्या बाजूला सगळ्या माणसांना पोटभर अन्न मिळण्याची व्यवस्थाही करायची आहे. त्यासाठी समाजव्यवस्था पूर्ण बदलावी तर लागेलच, शिवाय शाश्वत शेती, शेतीप्रधान पर्यावरणीय व्यवस्था, वृक्षशेती, जंगलांचं संवर्धन या सगळ्या संदर्भातलं आधुनिक विज्ञान वापरात आणायला लागेल. हे नुसतं म्हणून चालणार नाही, ते आपण स्वतःच प्रत्यक्षात आणायला हवं, आणता येतं हे समाजाला दाखवायला हवं, तरच आपल्यावर विश्वास बसेल, या भावनेनं श्रीचं काम चालू आहे, प्रयत्न चालू आहेत. आहे यापेक्षा उद्याची परिस्थिती अधिक चांगली कशी करता येईल- त्यासाठी जे काही करायला लागेल ते आपल्या क्षमतेनुसार करत राहणं हा श्रीचा स्थायीभाव आहे. संसाधनांचा जरीरपुरताच वापर आणि क्षमतेनुसार त्यांचं संवर्धन हे त्याच्या कामाचं सूत्र आहे. रोख पैशावरचं आपलं अवलंबित्व कमीत कमी ठेवण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे. स्वयंपाकासाठी लागणाऱ्या जळणाची व्यवस्था उन्हाळ्यात, जंगलात गळून पडणाऱ्या फांद्या गोळा करून केली जाते. घरात लागणारं धान्य, मुख्यतः भात,

भाजीपाला शेतातच पिकवला जातो. स्वावलंबन आणि परस्परावलंबन याचा योग्य तो मेळ घालण्याचा हा प्रयत्न आहे. त्यासाठी तो कधी शेजाऱ्यांच्या शेतावरही कामाला जातो. जमिनीतील सूक्ष्म जीवच जमिनीची सुपीकता वाढवतात हे ध्यानी घेऊन, शेतातील पीक आणि हे सूक्ष्मजीव यांचं परस्परावलंबन अधिक सक्रिय कसं होईल यावर जाणीवपूर्वक उपायोजना केली जाते. नैसर्गिक शेतीच्या दिशेनं हे प्रयत्न आहेत. त्यासाठी जैव-भराव टाकणं (मल्लिंग करणं), जमीन हलक्या अवजारांनी भुसभुशीत करणं, जमीन भुसभुशीत करण्यासाठी गांडुळं-वाळवी यांचा कल्पक वापर करणं, वाफे करून त्यात विविध प्रकारच्या वनस्पतींची (कंदमुळं, शेंगा, पाला) लागवड करणं, कीड खाणाऱ्या छोट्या पाखरांसाठी सुरक्षित आडोसा म्हणून शेताच्या बांधावर खुरटी झुडपं आवर्जून राखणं, आलेल्या पिकातील आपल्याला आवश्यक तेवढंच वापरणं, बाकीचं शेतातच पाखरं, कीटक, सूक्ष्मजीव यांच्यासाठी शिल्लक ठेवणं, शेतात पिकलेलं सर्वच्या सर्व कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात शेतातच परत जाईल याची काळजी घेणं हे सारं आवर्जून केलं जातं. घरात अथवा शेतात कोणत्याही प्रकारचं कीटकनाशक / तणनाशक रसायन वापरलं जात नाही. कारण कालांतरानं ते सर्व पाण्यात किंवा जमिनीतच जाणार आणि कुठल्यातरी स्वरूपात पुन्हा सर्व सजीवांच्या अन्नात येणार शिवाय जमीन नापीक होणार. त्याऐवजी मिश्र पिकं घेऊन, सेंद्रिय खतं वापरून आणि वनस्पती, सूक्ष्मजीव, कीटक, पक्षी, प्राणी यांच्या परस्परावलंबनाचा उपयोग करून कीडनियंत्रणावर भर दिला जातो.

पुढचं पाऊल

डिसेंबर २०१३ मध्ये श्रीनं शिकवण्याचं काम सोडलं आहे. आता सांगत्यमधल्या कामाबरोबरच जवळपासच्या गावात काम सुरू करायचं त्यानं ठरवलं आहे. जवळच्या हेमगोडे गावामध्ये श्री. प्रसन्ना यांच्या पुढाकारानं 'चरखा' नावाचा एक सहकारी वस्त्रोद्योग चालतो. स्थानिक लोकांना या उद्योगात प्रशिक्षणाबरोबरच रोजगाराच्या संधीही मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्या जातात. व्यवस्थापनातही स्थानिकांचा सहभाग आहे. त्यांच्याबरोबर श्री आता काम करणार आहे. यंत्रमागाचा समावेश हातमागाच्या वर्गात करणारं धोरण सध्या येऊ घातलं आहे, त्यामुळे हातमाग कामगारांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध जनजागृती करण्यासाठी आंदोलन उभं राहतं आहे.

समाजपरिवर्तनाची आस आणि त्यासाठी युवापिढीशी अत्यावश्यक असणारा संपर्क श्रीला स्वस्थ बसू देत नाहीये. कोण जाणे, श्रीचं हे नवं काम त्याला अशाच उंचीवर घेऊन जाणार असेल. एक गोष्ट नक्की, त्याच्या विचारांचा गाभा - शाश्वतता आणि सहृदयता यातून अधिकच झळाळून उठतील.

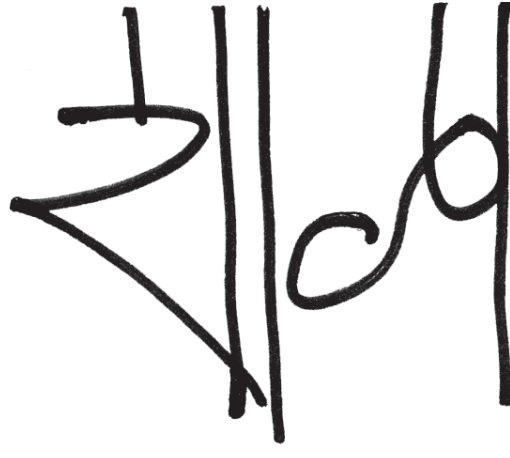
आपल्या सर्वांच्या संवेदना कृतीत उतरू दे

दुसऱ्यानं तुमच्याशी जसं वागावं असं तुम्हाला वाटतं, तसंच तुम्ही दुसऱ्याशी वागा! म्हणजे न्यायानं वागा! आज आपल्याला कळलं आहे की, आपण तसं वागलेलो नाही, तसं वागतही नाही! माणसानं पर्यावरणातला प्रचंड मोठा भाग वापरून संपवलेला आहे, दुसऱ्या जीवांच्या

वाट्याचा, येणाऱ्या पिढ्यांच्या वाट्याचा. अत्यंत वेगानं तो खाऊन टाकला आहे. त्यामुळे गेल्या शतकात शेकडो प्रजातीचे सजीव नष्ट झालेत, हजारो प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. आपण केलेल्या उद्योगामुळे पृथ्वीचं तापमान वाढतं आहे, पर्यावरणाचा नाश होतो आहे. शाश्वत पर्यावरणात कुणीही पोटापेक्षा जास्त काहीही घेऊ नये. ना फळ, ना पक्षी, ना एखादा प्राणी. सरळ साधं आयुष्य जगावं. आपल्याला सभोवतालच्या साऱ्या जीवांबद्दल - माणसं, प्राणी-पक्षी, सारा निसर्ग यांच्याबद्दल प्रेम असेल, कळवळा असेल तरच आपण असं वागू शकतो. आपण पाहिलं की श्रीदेखील एक साधासुधा माणूसच आहे, मोठा होता होता त्यानं विचारपूर्वक काही ठरवलं, शाश्वत जगण्याविषयीचं त्याचं तत्त्वज्ञान तयार होत गेलं. शिकत असताना, अभ्यास करताना, चळवळीत भाग घेताना, त्यानं संवेदना जागी ठेवली. सगळ्याच लहान मुलांची संवेदना अशीच जागी असते. आपण पालक म्हणून, शिक्षक म्हणून ती कशी फुलवायची, जिवंत ठेवायची आणि कृतीत येऊ द्यायची हा आपल्यासाठीचा प्रश्न आहे.

लेखक टी विजयेन्द्र (बी. टेक., आयआयटी, खरगपूर) हे सांगत्यचे सदस्य असून, त्यांनी चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांच्या शिक्षणासाठी, कोलकात्याच्या फ्रंटियर पत्रिकेतून सातत्यानं लेखन केलं आहे. राजकीय-सामाजिक विषयात संशोधन, सामाजिक पत्रकारिता हे त्यांचे विषय होत. २००१पासून त्यांनी बराच काळ सेंट्रिय शेतांवर घालवला. सांगत्यमध्ये ते २००८ ते २०१३ या काळात नियमितपणे काही महिने राहत होते.

Email: t.vijayendra@gmail.com

**मागच्या अंकातल्या संवादकीयात कृती मागचा आपला हेतू नेमका काय असतो,
आणि ती कृती झाल्यावर त्यातून नेमका उतारा काय पडतो, या विषयावर काही
म्हटलेलं आहे. त्या निमित्तानं घडलेला एक प्रसंग आपल्यासमोर ठेवत आहे.**

एका शाळेत विज्ञान दिनाचा कार्यक्रम होता, जोडीनं मराठी दिनाचाही. त्यासाठी अध्यक्ष म्हणून दुसऱ्या एका शाळेतील उपक्रमशील (मराठी कम् क्रीडा) शिक्षकांना बोलावलं होतं. प्रमुख पाहुणे म्हणून मला (अतिशय आग्रहाचं) बोलावणं होतं. शाळेत पोचल्यावर एका शिक्षकांनी रीतीप्रमाणे मुख्याध्यापकांच्या खोलीत नेऊन बसवलं. तिथं अत्यंत गंभीर शांतता होती. स्वागताचं एक हास्य टाकून आणि एकदा 'बसा बसा' म्हणून ते ओळखीचे शिक्षक 'बाकी जबाबदाऱ्या' पार पाडायला निघून गेले. मुख्याध्यापक कमालीच्या कोऱ्या चेहऱ्यानं बसून होते. त्यांनी आमच्याकडे औषधापुरतं म्हणावं इतकंही लक्ष दिलं नाही. नंतर कळलं की, ते आता निवृत्त होत असल्यानं त्यांनी शाळेच्या एकंदर कार्यक्रमातूनच मन काढून घेतलेलं आहे. कुणाशी न बोलता त्या खोलीत गप्प बसून राहावं लागल्यानं मी इकडंतिकडं बघायला सुरुवात केली. मुख्याध्यापकांच्या मागच्या बोर्डावर एक 'स्वामी संदेश' आणि 'दहा सत्ये' अशी दोन रंगीत पत्रकं लावून ठेवलेली होती. पलीकडे एकमेकांच्या गळ्यात हार घालणारे राधा-कृष्ण - त्यांच्या खाली विवेकानंद- त्यांच्या पायाशी काचबंद गुलाबी ज्ञानेश्वर. बाकी भिंतीवर शाळेच्या ट्रॉफीज, बक्षिसं इ.

तेवढ्यात अध्यक्ष होणाऱ्या शिक्षकांना आणलं गेलं, आणि आणणाऱ्यांनी आमची ओळख करून दिली आणि पुन्हा सगळे गप्प बसलो. कार्यक्रमाला अजून अवकाश होता. मग प्यायला पाणी आलं. बऱ्याच वेळानं एका शिक्षकानं येऊन सांगितलं-झुमाइक चालत नाहीये, तेवढा दुरुस्त झाला, की जाऊया हॉलमध्ये.' शेजारच्या वर्गातून मी मराठी...मी मराठी... ओळखीचे सूर ऐकू येत होते. टी.व्हीवरून नेहमीच ऐकू येणारे.

यथावकाश हॉलमध्ये बोलावणं आलं. गेलो. तिथे चारेकशे मुलं, आठवी-नववीची, छप्परफाड आवाज करत ओळीनं गर्दीनं जमिनीवर बसलेली. बाहेर ओसरीतही मुलांची गर्दी. समोर सरस्वतीची मूर्ती, समई, उदबत्ती-धूर-फुलं-हार इ. माइकवर कोणीतरी 'स्वागत' केल्यावर टाळ्यांचा कडकडाट....थांबवायचाच नव्हता तो मुलांना! गंमतच ती एक. एकजण रागावल्यानंतर मग तो कडकडाट थांबला.

प्रार्थनेनं कार्यक्रम सुरू झाला. कार्यक्रम-पत्रिका मागच्या फळ्यावर व्यवस्थित लिहिलेली होती. प्रास्ताविक, पाहुण्यांची ओळख, मराठी दिनाची माहिती, विज्ञान दिनाची माहिती, मुलांनी बसवलेले प्रयोग, गाणी, कविता, पाहुण्यांची भाषणं, बक्षीस समारंभ... अशी मोठी यादी होती. दोन तास तरी मुलांनी तिथं बसायचं हे त्यावरून स्पष्ट होतं. शिक्षकांनी ही सगळी कामं वाटून घेऊन शिवाय मराठी दिनावर व विज्ञान दिनावर आपापले निबंध नीट तयार केलेले होते. त्यांनी ते वाचूनही दाखवले. ते ऐकताना किंवा न ऐकताना म्हणू, मुलांचा आवाज हळूहळू वाढत जाई अन् माइक निष्प्रभ होई. त्यामुळे मुलांना गप्प बसवण्याचे विविध प्रयत्न दर सात मिनिटांनी करावे लागत. एकेकाला गप्प बसवणं- वेगळं काढणं - अधूनमधून सगळ्यांनाच [बैठे बैठे सावधान' अशी ऑर्डर देणं इ. इ. मधल्या टाळ्या किंवा होऽऽ नाहीऽऽ भरभक्कम जोरानं होई. मी ठरवलेल्या तीन मुद्यांपैकी एकच मुद्दा मांडून भाषण संपवलं, अजिबात उशीर करू नये या इच्छेनं.

सगळ्यात अफलातून झालं अध्यक्षचं भाषण... मुलांना त्यांनी दोन प्रश्न विचारले. आणि ते विचारण्यापूर्वीच 'जर तुम्हाला यांची उत्तर आली तरच तुमचं मराठीवर प्रेम आहे, नाहीतर नाही. असं आधीच सांगून टाकलं. एक-कुसुमाग्रजांचा जन्म कुठे झाला? आणि दोन - मराठीतील कोणत्या तीन लेखकांना ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळाला? एकालाही माहीत नव्हतं.... 'झुही तर अगदी लाज वाटण्यासारखी गोष्ट आहेझु असं सांगून मगच त्यांनी भाषण पुढे चालू केलं. भाषण जे काही होतं ते होतं. शेवटी त्यांनी 'आपण आपल्या मराठीची सेवा केली पाहिजे. तिचा गर्व बाळगला पाहिजे...' या धर्तीवर एक प्रतिज्ञा म्हणवून घेतली. मी मराठीतून शिकेन... मराठीतून सही करेन... मराठीचा अभिमान बाळगेन...इ.इ.

मगाशी आपलं मराठीवर प्रेम नाही असा रड्डा बसल्यानं कानकोंडे झालेले आणि काही बेरकीपणाने पाहत असलेले चेहरे आता ते भाव पुसून, स्वरयंत्राचा व्यायाम करायची ही संधी अत्यंत आनंदानं उचलून तिचं आपापल्या परीनं सोनं करू लागले.

यथावकाश कार्यक्रम संपला. शाळेतला एक दिवस पार पडला.

विज्ञानदिनाचा आणि मराठीदिनाचा हा कार्यक्रम चालू असताना प्रत्येकाचा उद्देश मला वेगवेगळाच भासत होता.

- मुख्याध्यापक: त्यांचा बिचाऱ्यांचा अगदी काही म्हणजे काहीच उद्देश नव्हता.

- पाहुण्यांची ओळख करून देणारे : मी आणलेले पाहुणे कसे ग्रेट आहेत, त्यांना कसे ३६ पुरस्कार मिळालेत... हे सांगण्याचा उद्देश घेऊन आलेले होते. तो त्यांच्या पातळीवर त्यांनी पुरा केला. पण त्यातून कुणाला नेमका काय फायदा झाला, किंवा निदान मराठी दिनाचा त्याच्याशी काय संबंध वगैरे प्रश्न आपण विचारूच नयेत. गंमत म्हणजे, अध्यक्षांचे सर्व पुरस्कार त्यांच्या क्रीडाक्षेत्रातल्या कामाबद्दल होते.)

- निबंध लिहून आणलेल्या शिक्षकांना ते माईकवरून सादर करायचे होते.

- मुलांना माईकवर बोलायचं, गायचं इ. इ. होतं.

- सूत्रसंचालक : सुविचार पेरून प्रभाव पाडायचा होता.

- इतर शिक्षक : मुलांना गप्प बसवून कार्यक्रम संपेपर्यंत थोपवून धरायचं होतं.

- मला : कमीत कमी वेळात हा कार्यक्रम संपावा अशी एकमेव भावना माझ्या मनात तिथं पोचल्यापासून होती.

- अध्यक्ष : 'माझ्या' भाषणाला मुलं कशी गप्प बसतात हे सिद्ध करायचं होतं. शिवाय 'मला' या विषयातील केवढी खोल माहिती आहे, हे सर्वांना दाखवून द्यायचं होतं. कुसुमाग्रजांचा जन्म कुठं झाला, नाशिकला की पुण्याला हे माहित असण्यावरून कुणाचंही मराठीवरचं प्रेम कसं काय सिद्ध होतं?

असो.

- समोरच्या मुलांच्या मनात एकच हेतू होता, त्यांना प्रचंड कंटाळा येत होता, आणि तो घालवणं, वेळ काढणं, यापलीकडे त्यांना दुसरा हेतू असणं शक्यच नव्हतं.

मराठीबद्दल- विज्ञानाबद्दल थोडं प्रेम वाढवावं, जाणीव वाढवावी, लक्ष वेधावं, असले काहीही उद्देश त्या ठिकाणी अर्थहीन, रुचिहीन वाटत होते. त्याला प्रत्येकजण आपापल्या हेतूंची चाट आजूबाजूनं मारून जात होता.

कार्यक्रम 'चांगला' 'नीट' पार पाडतो आहे, असं कुणाला वाटलं तरी त्यातून घडलं मात्र काहीही नाही.

असं का झालं?

असे कार्यक्रम ठरवताना ते मुलांना रस वाटण्यासारखे ठरवायला हवेत हे शिक्षकांच्या मनातही अनेकदा येत नाही. एकावेळी ४००च्या वर मुलं एका ठिकाणी गर्दी करून काय करू शकतात? फारफारतर फक्त ऐकू शकतात. प्रश्नसुद्धा विचारू शकत नाहीत. संवाद, कृती, विचार काहीही करणं कसं शक्य आहे? त्यामुळे त्यांच्या सहभागाची संधीच नाही. हेच जर पंचवीस मुलांचं शिबिर असतं तर दिवसभरही आनंदानं काही करणं, शिकणं घडू शकतं.

- मराठी दिन, विज्ञान दिन, बक्षीस समारंभ असे तीन तीन दिशांचे कार्यक्रम एकत्र करून घेणं याचा उद्देश फक्त टिकमार्कपाशीच जातो.

- स्वागतगीत/ प्रार्थना/ भाषण/ पूजन/ आभार सगळं परंपरा टिकवण्याचा भाग म्हणून येतं. उद्देश सफल होण्याशी त्याचा संबंध कदापि नसतो.

- या सगळ्यात प्रचंड अन्याय होतो तो बिचाऱ्या मुलांवर, आणि त्या अन्यायाला ती बिचारी ओरडाओरडा करून वाचा फोडत होती. कार्यक्रमाची रचना संपूर्णपणे व्यवस्थापकीय सोय म्हणून केलेली होती. तिचा संबंध विषयाशी नव्हता आणि विषय मुलांना समजावा म्हणून तर मुळीच नव्हता. तो असायला हवा, असा कुठलाही, अगदी साधा विचारही शाळेतले शिक्षक अनेकदा करत नाहीत. (करणाऱ्यांनी स्वतःला वगळावं, पण हे अनेकदा आणि अनेक शाळांमध्ये घडतं.)

- एका अर्थी काही शिक्षकांनी, अगदी अर्थहीन ठरावेत असे जरी असले तरी, कष्ट केले होते, वेळ दिला होता. पण मूळ उद्देशापर्यंत पोचण्याइतके, कष्ट करण्याऱ्यांचे सर्वांगीण लक्षच नसते. विचार केलेला नसतो.

- कार्यक्रम यशस्वी होण्याची कल्पना- तो वेळेत सुरू झाला, वेळेत संपला, चारशे मुलांनी ऐकला, खर्च फार झाला नाही, नवे पाहुणे आणले, ठरल्याप्रमाणे सर्व पायऱ्या पार पडल्या - अशा प्रकारची असते. आणि ती इथंही तशीच घडली. तेव्हा शाळेच्या दृष्टीनं आजही हा एक यशस्वी कार्यक्रम घडला, पण मुलांची समज विकसित करणं वगैरे राहूनच गेलं.

- प्रतिनिधी

शब्दबिंब

एक सहज आणि साधं जगणं, किती क्वचित किती आश्चर्यकारक

प्रीती केतकर

रुळलेल्या वाटेनं जाताना काहीतरी चुकतंय असं जाणवल्यानं थांबून, विचार करून मग काही वेगळी वाट धरणं, हेही विशेषच असतं. पण सगळं जग जातंय त्या रस्त्यानं न जाता, आपला असा एक मार्ग धरून; कसलाही अभिनिवेश न दाखवता, ठामपणे त्यावरून चालत राहणं हे तर जास्तच विशेष आहे! हेमा साने याचं जगणं अक्षरशः असंच आहे.

पुण्यात लक्ष्मी रोडपासून दोनेक मिनिटाच्या अंतरावर एक लहानशी देवराई म्हणावी अशी जागा आहे, हे तुम्हाला माहीत आहे का? कदाचित काही लोकांना हे माहीत असणार. या ठिकाणी १९५१ सालापासून उगवलेलं एकही रोप किंवा गवताचं पातं कुणीही तोडलेलं नाही. गरवारे कॉलेजच्या वनस्पतीशास्त्र विभागाच्या माजी प्रमुख हेमा साने यांच्या घराबद्दलच बोलते आहे मी. आजूबाजूच्या आधुनिक, उंचच उंच झगमगाटी इमारतींच्या मध्येच एक जुनंच फळकुटांनी बनवलेलं दार आहे, ते त्यांच्याच वाड्याचं. आता वाडा शिल्लक नाही, समोर टोकाशी एक जुनी खोली आहे. शेजारी आड, त्यावर पाणी शेंदायचा रहाट. तिथे जाणाऱ्या पायवाटेच्या आजूबाजूला लहानमोठी झाडंझुडपं, थोडं पुढे उंबराचं तीन मजल्याएवढं उंच झाड.

वाड्यात डोकावताच, “या या, चार म्हणजे अगदी चारला आलात हो!” असं दिलखुलास स्वागत झालं. झाडाखाली कागद, पुस्तकांच्या गराड्यात बाई लिहित बसलेल्या होत्या. आमच्यासाठी खुर्च्या आणायला लगबगीनं त्या उठायला लागल्या, तेव्हा त्यांना कसंबसं थांबवून आम्ही पुढे झालो. बाहेर ती खेळणीवाली बसल्येय ना तिला

सांगा खुर्च्या घायला, त्या हसत म्हणाल्या. आपल्या घरी कुणी आल्यावर त्याला बसायला घायला समोरच्या खेळणीवालीकडून खुर्ची मागून आणायची.. आम्ही मध्यमवर्गीय आवंढा गिळला. त्यांना ओळखणाऱ्या कुणीतरी थोडी कल्पना आधी दिलेली होती, काही धक्के आपल्याला बसतात, ते आपल्या चौकटींमुळे, एरवी बाई अत्यंत साध्या, हसऱ्या आणि अगदी प्रेमळ आहेत.

पण तरीही पहिला धक्का बसलाच. आम्ही एकमेकींकडे बघत पुढे झालो.

इथे केव्हापासून राहता? आम्ही खास मुलाखतीला बसल्याच्या अभिनिवेशात पहिला प्रश्न विचारला. आमच्या सगळ्या प्रश्नांना अगदी सहज हसत, आमचं बुचकळ्यात पडणं निरखत बाईंनी मनमोकळी उत्तरं दिली.

प्रश्नोत्तरांपलीकडे जीवनातलं काही उत्तम, उदात्त आणि उन्नत असतं, ते इथे आहे; असा प्रकाश शेवटी जेव्हा डोक्यात पडायला लागला, तेव्हा बाहेरच्या अंधाराची जाणीव होऊन उठलो.

हेमा सानेकडे मी काय शिकले, ते वाचकांपर्यंत पोचवता येईल का, ते काही मला आत्ताच सांगता येणार नाही. पण ते केवळ वर्णन – माहिती यापलीकडे जाणारं, आपल्याला नेणारं आहे, यात शंका नाही. हे सगळं काय आहे, सगळ्या शहरभर मोठाल्या इमारती, त्यातले फ्लॅट्स असं असताना हेमा सानेचं हे असं घर, त्यात असतं तरी कसं, यासारख्या प्रश्नांच्या उत्तरांपासून बघू या. सानेबाई लहान असल्यापासून इथे राहतात. त्या अकरा वर्षांच्या असताना महानगरपालिकेनं काही नियमांवर बोट ठेवून राहता वाडा पाडला. कोपऱ्यातली एक छोटीशी खोली फक्त शिल्लक राहिली. तिथेच आठ माणसांचं कुटुंब राहू लागलं. तेव्हापासून आजतागायत त्या तिथेच राहत आहेत. घरात तेव्हाही वीज नव्हती, आजही नाहीय. फोन सोडाच, पाण्याचा नळही नाही. आडाचं तेच पाणी वापरतात. नियमित उपसा असल्यानं पाणी स्वच्छ आहे.

तुम्ही असं कमीतकमी साधनात जगायच कधी ठरवलं- यावर त्यांचं म्हणणं होतं,

‘मी ठरवून काहीच केलं नाही. आपण काही वेगळं करतोय असंही मला कधी वाटलं नाही. शिकायचं, शिकत राहायचं एवढं एकच लक्ष्य डोळ्यासमोर होतं. करीयर हा शब्दही तेव्हा माहीत नव्हता. सगळं सहज, आपोआप होत गेलं. काय करायचं ते जबाबदारीनं करा, एवढंच वडिलांचं म्हणणं होतं. अठ्ठावन साली नागपूरला मेडिकलला अॅडमिशनही मिळाली होती आणि जायची इच्छाही होती. पण त्या काळात खर्चाच्या दृष्टीनं ते अवघडच होतं. म्हणून मग बी.एस्सी. करायचं ठरवलं. एम.एस्सी. करताना काय विषय घ्यायचा, तो मैत्रिणींनी मिळून ठरवला- वनस्पतीशास्त्र. एम.एस्सी. झाल्यावर पैसे मिळवण्याची गरज होतीच. आबासाहेब गरवारे कॉलेजला पार्टटाइम डेमॉन्स्ट्रेटरची नोकरी सहज मिळाली. ११० रु.पगार होता. तेव्हाची मुलंही साधी होती. माझ्या बाह्यरूपावरून आजची मुलं मला स्वीकारणार नाहीत. म्हणजे, मी बोलेपर्यंत. तेव्हाही अगदी सुरुवातीला थोडा त्रास झाला, नाही असं नाही. पण एकदा शिकवायला सुरुवात केल्यावर मग काहीच प्रश्न आला नाही. खरं म्हणजे आपण इतरांपेक्षा काही वेगळे आहोत, ह्याची आम्हाला कल्पनाच नव्हती. आमच्या आसपासचे शेजारी, माझ्या मैत्रिणी, सारेजण असे साधेच जगत. दोन

कपडे घरातले, दोन बाहेर जायचे. तेवढं पुरेसं असायचं. नळाचं पाणी, वीज या काही जीवनावश्यक गोष्टी नाहीत. घरात वीज नसली तरी अभ्यास करता येतो. मी वनस्पतीशास्त्र या विषयात पीएचडी केलं, भारत-विद्या शास्त्रात एम. फिल केलं. माझं कधी अडलं नाही, अजूनही अडत नाही.”

आमच्या मनात साहजिकच प्रश्न आला की नोकरी करायला लागल्यावर, आसपास बदलल्यावर आपण आपल्या राहणीत बदल करावा असं नाही का वाटलं? पण सानेबाईचं म्हणणं, ‘शिकणं, शिकवणं यापलीकडे मी कधी कसला विचार केलाच नाही, करायची गरजच कधी वाटली नाही. चाललंय हे छान चाललंय, मग कशाला बदलायचं? इतर लोक राहतात तसं राहणं शक्य असताना, विचारपूर्वक तिकडे वळायचं नाही असं ठरवलंय- असं काही इथे घडलेलंच नाही. पण बदलावं असं कधी मनातच आलं नाही, हेच खरं. संजय सयानी म्हणून टाईम्स ऑव्ह इंडियाचा पत्रकार होता, त्यानं १९९७ मध्ये आमच्यावर अर्ध-पान लेख लिहिला, तेव्हा इतरांना आणि कदाचित आम्हालाही जाणीव झाली, की आपलं जगणं इतरांपेक्षा वेगळं आहे. इतर लोक कसे जगतात ते पाहताना, आपण जरा वेगळे वागतो असं मला दिसतं. पण खरं म्हणजे, आपल्या जगण्यात बदल का करायचे, ह्याचं कारणच मला आत्तापर्यंत कळलेलं नसल्यानं मी ही अशीच जगत आले आहे.’ ‘मग शेजारी - विशेषतः मैत्रिणी केव्हा बदलल्या? कारण त्या काही तुमच्याइतकं साधं राहत नाहीत आता”

“खरं आहे, मुलंबाळं झाल्यावर त्या बदलल्या. मला तो प्रश्नच आला नाही. आपली प्रगती व्हायला पाहिजे असं वाटत होतंच. पण प्रगती म्हणजे काय?”

ह्या प्रश्नावर चर्चा कसली करणार? कारण सानेबाईंनी न बोलताच दाखवलेलं आहे की प्रगती म्हणजे उपभोग नव्हे! घरातली सगळी कामं आवरून नोकरीवर जातानासुद्धा, घरात वीज नाही, नळ नाही आणि त्यामुळे गैरसोय होते, असं त्यांना कधी वाटलं नाही - आजही वाटत नाही. त्यांच्या मते हा दृष्टीतला फरक आहे. त्या म्हणतात, ‘एवढी चांगली विहीर आहे, ती मला मारायची नाहीय. पाणी हलतं राहिलं पाहिजे. नाहीतर ते डासांचं ‘मॅटर्निटी होम’ होईल. आता ज्या निवळ्या ते पाणी स्वच्छ ठेवतात, त्या मग काही करू शकणार नाहीत. मग काय, ठीक आहे.. रोज दहा बादल्या पाणी काढायचं.

आता काय म्हणावं ह्या बाईंना, की त्यांना आपण काही म्हणायची गरज नाही? त्यांना नेमकं काय योग्य अयोग्य ते समजलेलं आहे, आपल्यालाच ते कळायला हवं आहे, आणि हे आपण स्वतःकडे पाहून समजून घ्यावं!

‘या घरात प्राण्यांचा मुक्त वावर आहे. पूर्वी पंधरा-सोळा मांजर होती. दत्ताची आरती सुरु झाली की सगळी गोळा व्हायची, नैवेद्याच्या पेढ्यांच्या लालचीनं ! एक मुंगूस होतं. कावळे होते. पण मांजर असल्यानं उंदीर नाहीत. सापही नाहीत. आजतागायत एकदाही त्यांना साप दिसला नाही. पण लोकांना भीती वाटते. एक माणूस नेहमी विचारायचा की तुम्हाला भीती नाही का वाटत. मी त्याला म्हटलं, बाबा रे, मला ना, माणसांची भीती वाटते!’”

आणि ती भीती अनाठायी नाही हे दाखवणारा एक प्रसंगही त्यांनी सांगितला. बाईंच्या घराजवळ, एक कंपनी होती. त्यांचं विजेचं बिल सानेच्या नावानं यायचं. वीजमंडळवाले बिल भरायला तगादा लावायचे. तुम्ही चोर आहात, खोटेरडे आहात, असे आरोप करायचे. मीटर रीडिंग घेणारा माणूस रीडिंग त्या कंपनीच्या मीटरचं घ्यायचा आणि बिल मात्र ह्यांच्याकडे यायचं. एक दिवस वीजमंडळवाले वीज तोडायला आले. बाईंच्या आई एकट्याच होत्या घरात. त्यांना म्हणाले आजी, आम्ही तुमची वीज तोडायला आलोय. तेव्हा त्या हसत म्हणाल्या, ‘हो का? मग आता आधी तुम्ही वीज जोडा आणि मग संध्याकाळी ती तोडा. म्हणजे मला एक दिवस वीज वापरल्याचा आनंद मिळेल आणि तुम्हाला कोणाची तरी वीज तोडल्याचा!’

इतक्या भरवस्तीत ह्या अशा घरात राहिल्यावर बिल्डर किती त्रास देत असतील ना? आमच्याच मनात खूप शंका आल्या. तसं असणारच. सानेबाई म्हणाल्या, ‘एकदा माझी आई एकटीच घरात होती

आणि एक बिल्डर येऊन तिला- मी इतका ब्लॉक मनी देतो, इतका व्हाईट मनी देतो-म्हणाला हो. मग ती काय, तिनं त्याला थांबवलं आणि आत जाऊन मांजराची दोन पिळं खाकोटीला मारून आली. एक पिळू काळं, एक पांढरं. बिल्डरला दाखवलं-ही बघ, ही ब्लॉक मनी आणि ही व्हाईट मनी- सगळं आहे आमच्याकडे!’

सानेबाई सहज आपल्या बोलत होत्या. त्या बिल्डरचं बिचाऱ्याचं काय बरं झालं असेल? त्यानं बाहेर जाऊन नक्की काय केलं असेल? सानेबाईंबद्दल एकंदर काहीसा दबदबा आहेच. त्यांच्याबद्दल ऐकल्यावर त्यांच्याकडचं वातावरण गंभीर असेल असं कुणाला वाटे, पण तसं अजिबात नाही. प्रयत्नपूर्वक एखादी गोष्ट सादृश्य केली, मिळवली की नकळत त्याबद्दलचा अहंकार आणि इतरांबद्दल एक थोडासा तुच्छभाव येतो, तो इथे जराही नाही. उलट ‘तुम्ही खरंच ग्रेट आहात. आम्ही अशा जगण्याची कल्पनाही करू शकत नाही.’ असं म्हणताच बाई सहजपणे बोलून जातात, ‘हा तुमचा दोष नाही, सिस्टीमचा दोष आहे. तुम्ही जर माझ्यासारख्या वाढला असतात तर तुम्हीही माझ्यासारख्या झाला असतात.’

त्या वनस्पतीशास्त्रविभागाच्या प्रमुख होत्या तेव्हा त्यांचे काही

सहकारी म्हणायचे, 'एवढ्या विभागप्रमुख असून आमच्या मॅडम झोपडीत राहतात.' सानेबाईंचं म्हणणं, 'मी काय शिकले आहे, काय शिकवते हे बघून मला प्रमुख केलं ना? मी कुठे राहते हे बघून नाही.' बाईंना बीपी, डायबिटीस काहीही नाही. त्यांचं म्हणणं, 'ही मंडळी फ्लॅट, बंगल्यात राहणारी आहेत. ती झोपडीत येणार नाहीत. आरोग्याच्या बाबतीत मी खूप श्रीमंत आहे. शिवाय इतके विद्यार्थी आहेत, सगळ्या पॅथीचे आहेत. एकाला हाक मारली तर दहाजण धावत येतील.'

सानेबाईंनी लेखनही भरपूर केलंय. पाठ्यपुस्तकं लिहिली आहेत. आपले हिरवे मित्र, हवाई सुंदरी, यक्षपुष्प ही त्यांनी लिहिलेली वनस्पतीशास्त्रावरची पुस्तकं आहेत. हवाई सुंदरी हे जास्वंदीबद्दलचं पुस्तक आहे पण नावावरून ती एखादी कादंबरी आहे असं वाटतं. जास्वंद ही मूळची हवाई बेटावरची आहे म्हणून 'हवाईसुंदरी'. ऑर्किडसना वाढायला माती लागत नाही, यक्ष जसे हवेत तरंगतात तशी ही हवेत वाढतात म्हणून ती 'यक्षपुष्प'. त्यांनी लहान मुलांसाठीही लिहिलंय.

गेल्या फेब्रुवारीत पुण्यात किलोस्कर वसुंधरा चित्रपट महोत्सव साजरा झाला. त्यावेळी सानेबाईंना वसुंधरामित्र पुरस्कार दिला गेला. त्या संदर्भात त्या बोलत होत्या, 'निसर्गातली साधनसंपत्ती आपण मनाला येईल तशी वापरतोय, खरं तर ओरबाडतोय. काहीतरी घेतलं तर काहीतरी दिलंही पाहिजे हे आम्ही लक्षातच घेतलं नाही कधी. 'बेग, बॉरो ऑर स्टील' पैकी आज आपण काय करतो? बेग म्हटलं तर आपल्याला वाईट वाटतं. बॉरो केलं तर ते परत देण्याचं नावच नाही. आणि जे देतोय ते नॉन-डीग्रेडेबल देतोय. बॅक्टेरिया म्हणतात - आम्हाला प्लास्टिक, सीएफसी डीग्रेड करता येत नाही, ते देऊ नका- आपण त्याचा विचार करायला हवा. आजच्या पद्धतीनं, हयाच वेगानं आपण जगायचं म्हटलं तर तीन पृथ्व्यांएवढी साधनसंपत्ती लागेल. पेट्रोलचा विचार केला तर पेट्रोल निसर्गात तयार होणं ही प्रचंड काळाची प्रक्रिया आहे. डायटन नावाच्या अगदी छोट्या वनस्पती असतात. त्यांची रचना पेटीसारखी असते. त्यांच्या शरीरात स्टार्चऐवजी थेंबभर तेल तयार होतं. अशा कोट्यवधी वनस्पती मरतील तेव्हा काही थेंब पेट्रोल मिळणार. आता वनस्पती कल्चर करता येतात. डायटन कल्चर करून कोणी पेट्रोल का तयार करत नाही? मध्यंतरी बायोडीझेलबद्दल चर्चा झाली. स्वामिनाथन म्हणाले की अमेरिकेत मक्यापासून अल्कोहोल काढतात (त्याला गॅसोहोल म्हणतात), ते पेट्रोलमध्ये ७०-३० असं मिसळून वापरता येईल. पण अमेरिकेतही अनेक लोक भुकेने मरतातच ना. मग त्यांना जगवायचं का तुमच्या मोटारी पळवायच्या? आमच्या आर.आर.पाटलांनी 'महाराष्ट्रात कोणी ज्वारी खात नाही' असं प्रतिज्ञापत्र लिहून दिलं. बरोबर आहे. कारण आर.आर.पाटलांना कधी ज्वारी खायची वेळच येणार नाहीय. सगळ्यांना हाय-फायचं प्रचंड आकर्षण आहे. रॅडीकल चेंज होणार कसा? १८० अंशामध्ये फिरवावं लागेल सगळं, एकदम यू टर्न! त्या म्हणतात, 'सगळ्यांनी माझ्यासारखं राहावं असं माझं म्हणणं नाही. पण जमेल तेवढी बचत करायचा प्रयत्न तर करता येतो ना? तोही केला जात नाही. जवळ जायचं असेल तर कशाला गाडी लागते? एका ठिकाणी कामाला जाणाऱ्यांनी बस ठरवून एकत्र जाता येणार नाही का? चारजण चार मोटारी घेऊन एकाच ऑफीसमध्ये जातात. एका मोटारीतून

चौघांना जाता येईल की नाही? पेट्रोल संपल्यावर काय करणार आहात? आणि ती वेळ आता दूर नाही. मीही प्रॅक्टिकली विचार करते. नोकरीची शेवटची दहा वर्ष मी लुना वापरली. तेव्हा विभाग-प्रमुख म्हणून माझ्या काही जबाबदाऱ्या होत्या. मीच जर वेळेवर गेले नाही तर इतरांना काय बोलणार? त्यामुळे वेळ आणि श्रम वाचवण्यासाठी मी लुना वापरली. पण मंडईत जायला कशाला लुना? तिथे मी चालतच जाई. मी जेव्हा लोकांची बोलणी ऐकते ना, 'फ्रीज डबल डोअरचाच हवा, फ्लॅट तीन बेडरूमचा हवाच वगैरे ..' तेव्हा मी माझी श्रवणयंत्रणाच बंद करून घेते. आता जो वसुंधरा महोत्सव झाला, त्यात पाच 'R' बदल भिक्तीपत्रक लावलं होतं. refuse, reduce, reuse, recycle आणि restore. मी त्यात सहावा R - respect ही जोडते. आज कुणाला कुणाबद्दल, कशाबद्दल आदरच नाही. आईवडिलांबद्दलसुद्धा नाही तर बाकीच्याबद्दल काय असणार. Re-spect- जरा मागे वळून पहा ना! मी एकट्यानं करून काय होणार असं न म्हणता, मी थोडं तरी काही करीन असं म्हणायला हवं. सगळे R थोडेथोडे पाळले तरी खूप होईल. अनेकदा असं दिसतं- एका खोलीत दहाबाराजण बसतात आणि पाच ट्यूब, चार पंखे चालू असतात - कशाला? महोत्सवाच्या पत्रकार परिषदेत ह्या पाच R बद्दल नुसता उल्लेख केला गेला. त्याचं विश्लेषण करून लोकांपर्यंत त्याचा अर्थ पोचवायला हवा होता. तुमच्याकडे अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आहे, महोत्सवासाठी तुम्ही एवढा खर्च करताय, तर प्रत्येक R वर छोटी पुस्तिका तयार करा, त्यावर छान चित्रं काढा आणि त्याचा अर्थ लोकांपर्यंत पोचवा. लोकांनी काय करावं.. अशी आज्ञार्थी वाक्यं काय उपयोगाची? मी हे करीन, असं प्रत्येकाचं वाक्य आलं पाहिजे.' बाई अखंड बोलत होत्या आणि आम्ही अक्षरशः अवाक झालो होतो. ऐकत होतो ते पचवायचा प्रयत्न करत होतो. तेवढ्यात त्या म्हणाल्या, चला आपण कॉफी घेऊ. गप्पा मारत कॉफी, कवठाची बर्फी, बाकरवडी असा साग्रसंगीत पाहुणचार स्वीकारून आम्ही निघालो. आमच्यासाठी आणलेल्या खुर्च्या परत द्यायला लागलो, तर त्या म्हणाल्या, 'अहो राहू देत. त्या आपल्याच आहेत. त्यांना लागल्या तर ते नेतात, मला लागल्या की मी आणते.'

अनेकदा आपण कुणाकुणाला भेटून येतो आणि नंतर अनेक दिवस त्यांच्याविषयीच इतरांशी बोलत राहतो, तसं माझं सानेबाईंना भेटून आल्यावर झालं आहे. खरंतर त्यांनी कोणत्याच विषयाची आमच्याशी हिरीरीनं चर्चा केली नाही, जोशानं-अधिकारानं मतं मांडली नाहीत की उपदेशाचे डोस, भारून टाकणारं भाषणही केलं नाही. मात्र त्यांच्या भेटीनं एक अनामिक अस्वस्थता मनात पेरली गेली आहे. नैसर्गिक संसाधनांच्या रक्षणासाठी आपण ओला कचरा जिरवण्यासारखे जे क्षीण प्रयत्न करतो, ते किती तोकडे आहेत, आपल्याला कितीतरी मैलाचं अंतर चालून जायचंय याची जाणीव झाली आहे. Reduce, refuse, reuse, recycle, restore आणि respect या सानेबाईंनी उल्लेख केलेल्या किती मुद्द्यांचा आपण खरोखरी विचार करतो, असा प्रश्न मला पडला. उपभोग आणि उधळपट्टीच्या प्रमाणाचं मोजमाप करणारी एक मापनपट्टी त्यांनी आपल्यापुढे ठेवली आहे. तिचं शून्याचं टोक धरून ठेवून एक समृद्ध जीवन त्या जगताहेत.

निसर्गातल्या प्रत्येक जीवासंबंधी आपण आदर बाळगला तरच आपलं अस्तित्व टिकणार आहे, हे आज परिस्थितीकी विज्ञान क्षेत्रात मांडलं जातंच आहे; ते कसं साध्य करायचं याचा वस्तुपाठ सानेबाईंनी

‘ऊसाच्या भाववादीसाठी शेतकरी रस्त्यावर.’ अशी बातमी वर्तमानपत्रात छापून आली होती. शाळेच्या परिपाठात आम्ही ती वाचली. बातमीवर चर्चा सुरू झाली. मुलं मतं मांडू लागली. “शेतकऱ्यांला भावासाठी आंदोलन का बरं करावं लागतं?” एकानं मध्येच प्रश्न विचारला. मुलांच्या प्रश्नांना, शंकांना मुलांनीच उत्तरं द्यायची असा एक नियम आम्ही आखून घेतलेला आहे. त्याप्रमाणे मुलांनीच प्रश्नांचं उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करायचा होता.

“आंदोलन म्हणजे काय रे?” मीही प्रश्नाचा खडा टाकून पाहिला. मुलं म्हणाली, “आपल्या मागण्या मान्य करून घ्यायला लोकांना आंदोलन करावं लागतं.” “स्वातंत्र्यासाठी महात्मा गांधीपण शांततेच्या मार्गानं आंदोलनं करायचे.” प्रसादनं उदाहरणासह मुद्दा स्पष्ट केला.

“आंदोलन कोणाच्या विरुद्ध असतं?” मुद्दा पुढे नेण्याच्या हेतूनं मी विचारलं. मुलं म्हणाली “सरकारच्या!” “सरकारच्याच विरोधात का बरं?” माझा प्रतिप्रश्न. “शेतकरी शेतात राबतो. माल पिकवतो. सरकारनं शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव द्यायला पाहिजे. सरकार भाव देत नाही. शेतकऱ्यांना शेती परवडत नाही. एवढं सगळं करून तोटा होतो. म्हणून लोक चिडतात. आंदोलन करत्यात.” मुलांनी एकमेकांच्या मुद्यात भर घालत नेमकं उत्तर तयार केलं.

ऊसाच्या उत्पादनासाठी एकरी होणारा खर्च, लागवडीपासून रात्रंदिवस घ्यावी लागणारी मेहनत यावर तपशीलवार चर्चा झाली. केवळ ऊसच नाही, कांदा, टोमॅटो, भाजीपाला आणि इतरही पिकांच्या एकूण अर्थकारणाविषयी बरंच बोलणं झालं! शाळेत येणारी सगळी मुलं तशी शेतकऱ्यांचीच! परंतु यातल्या बऱ्याच मुलांना पिकासाठी येणारा उत्पादन खर्च माहीत नव्हता. इतका खर्च येतो, हे बहुतेकांना आजच्या गप्पांतून पहिल्यांदाच कळलं!

तशी मुलं लहान वयोगटातली होती. पण शेतकऱ्यांचं म्हणजेच स्वतःच्या आई-बापाचं जीवन मुलांना नीट समजलेलं नसल्याचं वास्तव गप्पांतून अधोरेखित झालं. मुलांना घरातल्या चर्चेत सामावून घेतलं न जाणं, निर्णयप्रक्रियेत मुली-मुलं-महिलांना स्थान नसणं अशी अनेक कारणं त्याला आहेत.

“शेतात कोण राबतं रे?” मी विचारलं. “आमचे आई-बाप” मुलांचं उत्तर. शेतकरी पिकाला जीव लावतात. तळहातावरच्या फोडासारखं जपतात. विजेच्या भारनियमनामुळं रात्री-अपरात्री पाणी द्यायला जातात... थंडीत कुडकडतात... त्यांना विंचू-साप चावतात... बिबट्याच्या हल्ल्यात जिवानिशी जातात... खतं-औषधं यासाठी उधारी-उसनवारी करतात. त्यात अनेक वेळेला कर्जबाजारी होतात... हे सगळं मुलांसमोर आलं. मुलांना हे दिसत होतं पण त्यांनी चिकित्सकपणे या विषयाकडे

पाहिलं नव्हतं.

कुणाल संवेदनशील आणि विचारी मुलगा. तो म्हणाला, “ऊस, टोमॅटो, कांदा असं काहीही असूद्या. शेतकरी कष्ट करतो. मग पीक आल्यावर त्याला भाव का बरं देती नाही?” आपले आई-बाप राब-राब राबतात. अहोरात्र खपतात. पिकवतात. पण पिकलेल्या मालाचा भाव ठरवण्याचा अधिकार मात्र आपल्या आई-बापाला नाही. पीक कोण घेतं? आणि भाव कोण ठरवतं? असं वळण चर्चेला मिळालं. “शेतकरी पिकवतो ना? मग भाव ठरवायचा अधिकारबी त्यालाच पाहिजेल” अंकितनं ठासून सांगितलं. “किराणा माल, बिस्किटं, कपडे, सोने-चांदी घ्यायला बाजारात गेल्यावर दुकानदार पैसे कमी करत नाहीत. मग शेतकऱ्यांच्या बाबतीतच असं का?” शीतलचा बिनतोड प्रश्न. इंद्रजित भालेरावांच्या काही कवितांचा संदर्भ देत मी मुद्दा स्पष्ट केला. शरद जोशी आणि राजू शेटी यांच्या शेतकरी चळवळीविषयी सांगितलं.

“उद्या प्रश्न काढून आणा. शेतकरी नेते खासदार राजू शेटी यांना फोनवर प्रश्न विचारूयात.” दुसऱ्या दिवशी मुलांनी प्रश्न आणले. थेट खासदार शेटींना फोन लावला. टी.व्ही.वर, पेपरात दिसणारा खासदार आपल्याशी बोलणार याचा मुलांना खूप आनंद झाला. मुलांनी त्यांना बरेच प्रश्न विचारले. त्यांनी मुलांना समजेल अशा भाषेत प्रश्नांची उत्तरं दिली. मुलांचे प्रश्न ऐकून त्यांनी मुलांना शाबासकी दिली. याशिवाय “चळवळीला तुम्ही अभ्यासू कार्यकर्ते देणार.” अशा शब्दांत भावना व्यक्त केल्या. ‘आम्ही शेटी साहेबांशी बोललो.’ असं मुलांनी घरी सांगितलं. सुरुवातीला घरच्यांचा विश्वास बसेना! खरं काय ते समजल्यावर त्यांना मुलांचं फार कौतुक वाटलं. नंतर मुलांना शेतकरी कवी इंद्रजित भालेरावांचे कवितासंग्रह वाचायला दिले. त्यांच्या ‘सांगा माझ्या बापानं नाही केला पेरा, तर तुम्ही काय खाल धतुरा?’ या कवितेसह अनेक कविता मुलांना आता तोंडपाठ झाल्या आहेत!

पाठ्यपुस्तकातल्या चित्रांत दिसणारे शेतकरी स्त्री-पुरुषांचे हसरे, देखणे, नीटनेटके चेहरे प्रत्यक्षात शेतामातीत शोधून सापडत नाहीत. ‘पिक खुशीत डोलतया भारी, भरला आनंद समद्या शिवारी...’ यांसारख्या पाठांतून-कवितांतून ऋतूबदल, पिकांची नावं, शेतीभातीतले काही शब्द इतकाच मर्यादित परीघ असतो! अस्मानी-सुलतानी संकटांनी नाडलेल्या आपत्तीग्रस्त शेतकऱ्यांच्या व्यथा, वेदना, त्यांची दुःखं पुस्तकांतून मुलांना भेटत नाहीत. त्यासाठी असे वेगळे प्रयत्न करावे लागतात. ते करायलाही हवेतच.

‘वर्तमानपत्रातल्या बातम्या’ हे मुलांकरिता शिकण्याचं, स्वतःच्या आयुष्याकडे - भोवतालाकडे चिकित्सकपणे बघण्यासाठीचं किती महत्वाचं साधन होऊ शकतं!

Published & Posted on 16 April 2014
Posted at Marketyard PSO, Pune 411037.
on 16th of each month

RNI NO. MAH MAR 2001/4166
Registered No. PNCW/M-50/2012-2014